

Олег КУКЛІН

**ОСВІТА ЯК СОЦІАЛЬНА
СИСТЕМА: ЕКОНОМІЧНІ
АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Освіта — не ізольована, локальна сфера суспільної діяльності, вона найтіснішим способом пов'язана зі всіма аспектами соціально-економічного і соціокультурного життя суспільства
Б.С.Гершунський.

Освітньо-педагогічна прогностика

У статті здійснена спроба політекономічного аналізу функціонування системи освіти у суспільстві, пропонується визначення її основних завдань на сучасному етапі; характеризуються основні фактори, що забезпечують ефективність функціонування освітньої системи. Окремо аналізується економічний аспект функціонування освіти: визначаються основні економічні закони, вплив яких на систему освіти є найвагомішим. Пропонується шляхом порівняння економічної та освітньої систем суспільства визначити ці спільні закони, врахування яких є вкрай необхідним для формування грамотної державної політики у суспільній сфері та їх подальшого дослідження.

Сучасний етап суспільно-економічного розвитку людства відзначається поєднанням прискорення фундаментальних змін у виробничих засадах з ускладненням структурних аспектів організації і діяльності соціумів, найбільш виразними серед яких є явища глобалізації, демократизації і децентралізації, та виявами відомого діалектичного закону «переходу кількості в якість» — наслідками «демографічного», екологічного й багатьох інших «вибухів». Напередодні зламу століть освітні системи у механізмах функціонування значної кількості держав стали перетворюватися на їх центральний елемент, що знайшло свій вияв у переважанні обсягів освітнього фінансування над оборонними.

Серед наслідків усіх цих явищ насамперед маємо констатувати «всепроникність» освіти, її представленість (безпосередню й опосередковану низкою впливів) в усіх інших сферах суспільного життя. Такі впливи пояснюються наявністю власних інтересів кожної суспільної сфери в освіті. Якщо економічний інтерес, який полягає у підготовці майбутніх кваліфікованих працівників, є чи не найбільш очевидним, то інші суспільні інтереси виявляються лише у певних проблемних ситуаціях або ж під час їх спеціального аналізу.

Вищезазначені соціальні проблеми освіти знаходилися у полі зору багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема В.Андрущенко, В.Астахової, В.Вікторова, М.Згуровського, К.Корсака, В.Кременя, В.Міщенко, Н.Щеглової, Е.Тофлера, Ф.Фукуями, Б.Ліотара, Д.Белла та багатьох інших. Проте економічний аспект функціонування освітньої системи в цілому потребує, на наш погляд, більш ретельного дослідження, оскільки трансформаційні процеси в системі освіти сучасної України потребують і нових підходів також у плані вивчення законів її економічного значення для суспільства в цілому. Тому предметом нашої наукової розвідки й стане з'ясування економічних аспектів функціонування системи освіти.

Аналіз змісту прогностично-аналітичних праць другої половини ХХ ст. дозволяє з упевненістю констатувати підвищення цікавості економістів, соціологів і політологів до загальних і часткових питань діяльності всієї освітньої сфери. Приклади віднаходимо на кожному кроці, як у діяльності світових організацій загалом, так і на національному рівні. Знаменитий альянс провідних інтелектуалів світу під назвою Римський Клуб спершу акцентував питання економічного і виробничого прогресу з урахуванням вичерпності природних ресурсів і зростання загрози забруднення довкілля, а пізніше у поле зору його уваги стали потрапляти доповіді, в яких гостро ставилися питання розвитку освіти під кутом підвищення її значення не лише як економічного, але і соціального чинника. Ось як про ці питання висловився один із провідних членів Римського Клубу українець Богдан Гаврилишин: «Освіта — ще одна сфера, що має досить точні показники діяльності й численні відмінності щодо її ефективності, використання й оцінки. Ми можемо визначити рівень грамотності, середню тривалість навчання та набір до шкіл дітей різних вікових груп. Значно складніше оцінити якість і корисність навчання. Чи великою є розбіжність між необхідними знаннями, одержаними вихованням, набутою кваліфікацією і можливістю застосування їх у прибуткових галузях, різних творчих заняттях та подальшому духовному розвитку? Чи великими є розбіжності між прагненнями як неминучим побічним результатом освіти й досягненнями та їх реалізацією? Чи слугують ці розбіжності стимулом для подальшого соціального прогресу, чи виступають причиною неспокою, особистих розчарувань, соціального розриву? Чи сприяє система освіти спроможі всієї нації запозичувати

досвід інших суспільств? Хоча на ці запитання не можуть відповісти статистичні дані, вивчення країн світу свідчить, що вони різняться ступенем узгодженості усвідомлених потреб і можливостей навчатися, а також запозичувати досвід інших суспільств. За нашої доби швидких змін така спроможність стала вирішальним показником суспільної ефективності. Стисло це можна викласти наступним чином: «Коли швидкість оволодіння новими знаннями перевищує темпи змін, результатом є прогрес, а в іншому разі — хаос» [1, 206].

На наших теренах у роки відновленої незалежності прогностичні та стратегічні науково-дослідні організації спершу майже цілковито концентрувалися на поглибленому аналізі потоків капіталів, товарів і ресурсів під кутом зору впливу на подібну діяльність провідних політичних подій — світової глобалізації, континентальної інтеграції, завершення розпаду Радянського Союзу, питань подолання в Україні екологічних негараздів тощо. Позитивні зміни стали спостерігатися лише у перші роки нового століття, коли до кола інтересів провідних науковців усе частіше у рамках дослідження «суспільства знань» стали потрапляти питання розвитку освіти і науки. Ми наблизилися до того, що діяльність освітньо-наукового комплексу, часткові і загальні питання розвитку всього суспільства разом із ним (і під його впливом) все більше зміщується із периферії спеціалізованих пошуків до ядра стратегічних державних прогнозів і практичних дій з розвитку нашої економіки і всього суспільства.

Соціально-економічне середовище, в якому відбувалося і відбувається формування та розвиток певної системи освіти, визначає її особливості в різних країнах. Це зумовлюється величиною і скеруванням вектору взаємодії різноманітних факторів. У найзагальнішому ж вигляді фактори, які впливають на ефективне функціонування системи освіти, можна умовно поділити на три групи:

- фактори довгострокової загальної соціально-економічної стратегії;
- середньострокові фактори науково-технічної та освітньої політики;
- фактори короткострокового одномоментного впливу.

Перша група факторів об'єднує такі, під впливом яких формується довгострокова політика у сфері освіти, визначаються стратегічні якісні пріоритети формування продуктивних сил суспільства. Ці умови визначаються глибинними економічними процесами національного та світового господарчих комплексів. Кожний із факторів цієї групи має відповідне висвітлення в стратегічних загальноекономічних програмах розвитку кожної держави. Вплив уряду держави на це коло факторів здійснюється і прямо, й опосередковано через інструменти фінансової, соціальної, податкової політики, маючи на меті зміни системи освіти, які носять фундаментальний характер, тобто обумовлюють основу формування освітнього потенціалу країни. Серед інших факторів цієї групи слід наголосити на важливості наступних: накопичений освітній потенціал; ефективність національного виробництва, його галузеву структуру; темпи еко-

номічного зростання; рівень інвестицій; ступінь розвитку інфраструктури; рівень фундаментальних і прикладних знань; законодавчу й нормативну бази тощо.

Друга група поєднує фактори, які за своєю суттю є інструментом середньострокової політики держави в галузі освіти. Тут вплив уряду на різні сфери господарювання може мати в окремих випадках прямий характер. Вплив факторів другої групи на систему освіти піддається більш точній оцінці і прогнозуванню. Кількість і якість показників змін в дії цих факторів є об'єктом пильної уваги суб'єктів відносин в системі освіти, оскільки вони відіграють важливу роль у прийнятті практичних рішень. Серед них назвемо ступінь державного регулювання, рівень інфляції, кількість та якість підготовки викладацьких кадрів, фінансування різних ступенів освіти, податкову й інноваційну політику, стан ринку праці тощо.

До третьої групи відносяться фактори, які не підлягають точному прогнозуванню у перспективі, але мають одномоментний вплив і непередбачувані наслідки порівняно із короткочасними, проте значними змінами у балансі підготовки робочої сили. Така характеристика факторів третьої групи не зменшує необхідності їх урахування і коригування у короткотерміновому плані, що також вимагає миттєвого реагування кожного учасника освітнього процесу — від держави й освітнього сектору до навчального закладу та студента. Фактори цієї групи — це вплив засобів масової інформації, інноваційні досягнення науки й техніки, зміни політичної ситуації, війни тощо.

У науковій літературі зустрічаються різні погляди щодо природи взаємообумовленості та взаємозалежності базисних і другорядних факторів, а також щодо того, який вплив на формування концепцій розвитку і функціонування системи освіти має базовий характер.

Загальником для багатьох наукових досліджень блоку питань, який розглядається, є прагнення визначити внутрішню і зовнішню впливовість факторів, оскільки сфера їх прояву, економічна стратегія має два основні аспекти: перший пов'язаний зі встановленням і розвитком певних форм освіти (саме в його рамках знаходиться розробка комплексних програм економічного розвитку), а другий — з їх контролем і управлінням (він передбачає проведення вузькоспрямованих програм реформування в окремих ланках і підрозділах системи освіти, які є сукупністю заходів у сфері освіти з метою впливу як на структуру та якість підготовки кадрів для народного господарства, так і на економічну ситуацію в цілому).

Тому визначення факторів, які впливають на потенціал системи освіти, досягнення показників її розвитку, адекватних вимогам сьогодення, слід будувати на основі їх розподілу за своїм походженням на внутрішні та зовнішні. До *внутрішніх* факторів ми відносимо наступні: особливості та рівень розвитку галузевої структури промисловості (наявність наукоємних галузей «високих технологій»); обсяги виробничих

потужностей і ступінь їх використання; кількість трудових ресурсів і якість їх професійної підготовки; раціональність поділу праці й організації виробництва; рівень розвитку інфраструктури виробничої та невиробничої сфер; витрати державного бюджету на соціальну сферу; стан платіжного балансу; географічне положення, менталітет нації; ступінь включеності до міжнародного розподілу праці; ємність і перспективи розвитку ринку праці тощо.

Зовнішніми факторами слід вважати фактори, які впливають на стан і структуру системи освіти загалом: обсяги і структуру попиту на освітні послуги; ступінь узгодженості за обсягом і змістом навчальних програм з різних дисциплін; стан матеріально-технічного забезпечення навчального процесу; форми профорієнтаційної роботи та професійної підготовки; специфіку механізму виробництва і споживання знань; рівень оплати праці вчителів і викладачів; вплив і вимоги НТП до пропонованої освітньої продукції; вимоги держави щодо загального освітнього рівня; сталі тенденції інноваційного характеру в системі освіти; психологічний клімат у трудових колективах шкіл, ВНЗ; ступінь контролю закладів освіти з боку держави, а також баланс державних і приватних секторів в освітній галузі.

Слід зазначити, що, починаючи з 80-х років минулого століття, великого значення набули такі фактори, як загострення міжнародної конкуренції, глобалізація економічного розвитку, поширення інтеграційних процесів, погіршення екологічної ситуації. На фоні цих глобальних явищ формуються суперечливі тенденції інтернаціоналізації змісту освіти та необхідності забезпечення економічної безпеки держави, поглиблення процесів суспільного поділу праці і необхідність у достатньо високому загальному рівні освіченості кожної людини.

Безумовно, освіта, як найважливіший елемент соціуму, є одним із визначальних складників економічної системи, але за власною соціально-економічною природою освіта не може розглядатися на суто комерційних засадах. Це підтверджує увесь світовий досвід. Разом із наукою, культурою та охороною здоров'я, освіта відноситься до змішаного, так званого, третього (переважно некомерційного) сектору народного господарства, який у будь-якій країні фінансується здебільшого державою. Тому навіть приватні навчальні заклади за формою власності належать до третього сектору економіки, оскільки вони не є суто державними чи комерційними структурами, а отриманий прибуток, якщо він існує, відповідно до власного статуту, спрямовують на власний розвиток.

З'ясування сутності освіти як чинника соціально-економічного розвитку суспільства шляхом розширеного відтворення кваліфікованої робочої сили є проблемою насамперед економічної теорії в силу того, що освіта є перш за все однією з підсистем відтворення суспільної форми функціонування людини, системою відносин, яка віддзеркалює потреби та проблеми суспільства, може мінімізувати суперечності в ньому за до-

помогою створення ефективної системи підготовки кадрів для всіх галузей економіки та цілеспрямованого впливу на соціально-економічну систему в цілому.

Система освіти як один із провідних соціальних інститутів органічно пов'язана із соціально-економічною і політичною організацією суспільства, тому і багато в чому обумовлює характер і спрямованість суспільного життя. Цей інститут має ще одну специфічну рису, яка полягає в тому, що він може випереджати суспільний розвиток, але й може відставати від нього. Таке відставання через певну інерційність і консервативність освітньої системи є характерним та нормальним для спокійних і стійких періодів суспільного життя. Але у періоди піднесення, змін, якісного зрушення в політичному, соціально-економічному, технологічному житті суспільство має турбуватися, про те, аби переналагоджувати свою освітню систему, переводячи її в режим випереджувального розвитку. Тому в єдиній національній економіці країни освіта набуває все більшого значення. Освітній комплекс стає настільки впливовим, що заслуговує на концентрацію уваги і зусиль представників багатьох наук. Адже освіта і як процес отримання знань, і як їх накопичений обсяг на всіх етапах розвитку людського суспільства, завжди належала до найвищих потреб людства, що характеризували найвищий ступінь зрілості суспільства, людяності, гуманності, раціональності поведінки та мислення.

Загальновідомим є той факт, що в основі розвитку людського суспільства лежить виробництво матеріальних і духовних благ, інших цінностей, цілісна сукупність яких забезпечує умови життєдіяльності людини. Будь-яке суспільство, й особливо сучасне, є складною соціальною системою, організованою впорядкованою цілісністю, яка поєднує окремих індивідів і соціальні спільноти, об'єднаних різноманітними зв'язками та взаємовідносинами, специфічними за своєю природою. У ході виробництва, розподілу, обміну та споживання благ між учасниками економічних процесів складаються і постійно вдосконалюються різноманітні за своїм змістом відносини. Будь-яка підсистема суспільства виконує економічні функції відносно як держави, так і інших соціальних підсистем й особистості, а отже, дослідження економічних аспектів функціонування освітньої системи країни потребує особливої ретельності.

Слід зазначити, що структурні ланки, які утворюють різноманітні економічні системи, за своїм змістом є неоднорідними. Будь-яка економічна система характеризується ієрархічністю, прагне набути стану цілісності й органічності, оскільки ієрархія системи визначається місцем її елементів у соціальній структурі та механізмом їх субординації. Тип взаємозв'язку елементів системи може бути «вертикальним» або ж «горизонтальним». Вертикальна залежність виявляється у відносинах примусу, влади, підкорі, керованості, підлеглості. Горизонтальні зв'язки є партнерськими, добровільними, конкурентними. У соціально орієнтованих економічних системах домінують саме партнерські взаємини. І навпаки, у

тоталітарних суспільствах з адміністративно-командною економікою домінують вертикальні зв'язки, що є першою і головною характеристикою системи командної економіки.

Потреби і можливості у розвитку освіти є атрибутами загальноісторичного закону зростання потреб, а отже, закону руху матеріального і духовного виробництва під впливом інтересів людства. У системі освіти, як у жодній іншій сфері виробництва, очевидним стає прояв тотожності виробництва та споживання знань, відтворення кількісних і якісних параметрів головної продуктивної сили та суспільної форми її функціонування — виробничих відносин.

Безумовно, освіта є первинним, доекономічним ресурсом, який здатен підняти економіку, надати їй динамізму, забезпечити ривок у розвитку виробництва. Вона є генератором головної виробничої сили будь-якого суспільства, адже в кожній економіці діячем і виробником завжди є людина, вихована й підготовлена належним чином. Освіта складає основу добробуту науки, постає гарантом незалежності нації, а з'ясування місця і ролі освіти в системі соціально-економічної діяльності вимагає чіткого уявлення економічної суті освіти, визначення освіти як економічної категорії, теоретичного вираження реально існуючого явища як провідного суспільного феномену. І навіть за умови ідеально чіткого уявлення місця та ролі освіти в системі продуктивних сил і виробничих відносин суспільства, важко переоцінити її значення й сукупний вплив на економічний і соціальний прогрес суспільства.

Сучасний підхід щодо визначення функцій і місця освіти в суспільно-економічній системі полягає у визнанні того, що освіта має на меті виконання багатьох завдань, ступінь досягнення яких можна визнати, по-перше, у ролі важливого системоутворюючого фактора, а по-друге, як критерій ефективності системи освіти. Коротко охарактеризуємо основні з них:

— **інтелектуальні** цілі освіти, які полягають в оволодінні базисними когнітивними навичками (читання, письмо, рахунок); специфічними знаннями із різних наук; допомозі студентам у набутті навичок мислення вищого порядку (наприклад, аналіз, синтез);

— **політичні** завдання передбачають виховання відданості існуючому політичному порядку; підготовку громадян до прийняття участі в його підтримці; допомогу різноманітним культурним групам в асимілюванні; опануванні головними законами суспільства;

— **соціальні** цілі освіти спрямовані на соціалізацію суб'єктів освіти відповідно до ролей, норм поведінки і цінностей суспільства. Ці завдання є ключовим складником стабільності будь-якого суспільства. Якщо він не відбувається на рівні освіти, то той, хто отримав певний рівень освіти, не буде спроможним працювати у соціальних інститутах суспільства, не зможе ефективно підтримувати взаємовідносини та забезпечувати збереження соціального порядку;

— **економічні** освітні завдання включають підготовку студентів до їх майбутніх професійних ролей, а також відбір, навчання та перерозподіл індивідів згідно із законами розподілу праці.

Тому, на нашу думку, у сучасному індустріальному та технологічному суспільстві, яке прогресує до високих технологій і складних виробництв, саме економічні цілі освіти набувають особливого значення, адже у такому суспільстві стає все більш очевидною суперечність між принципами розділу праці та нормами соціального розподілу заслуг.

Тут слід уточнити деякі моменти щодо використання різних термінів у характеристиці результатів процесу праці з передачі та накопичення досвіду (освіти), таких як «освітній потенціал», «фонд освіти», «інтелектуальний капітал», «демографічні інвестиції», «неречові накопичення», що є різними формами вираження сутності освіти як економічної категорії. У кількісному відношенні — це показники, або конкретні форми вираження сутності такого економічного явища, як феномен освіти. У більш широкому тлумаченні економічний аспект освіти реалізується у процесі виробництва як продуктивного споживання, у вужчому ж цей аспект можна розглядати як соціальний. Соціально-економічну сутність освіти виражає стійкий причинно-наслідковий зв'язок між потребами та можливостями освіти, виробництвом і споживанням знань на кожному конкретному етапі розвитку суспільного виробництва та у різних формах його організації. Об'єктивно зумовлену необхідність отримання адекватного потребам суспільства рівня освіти нині можна виразити основним економічним законом інтенсивного розвитку виробництва. У ринкових умовах конкретними суспільними формами прояву виробництва та споживання знань (освіти як процесу, що регулюється ринком) може стати попит і пропозиція знань, показники якісної характеристики робочої сили.

Загалом свідоме сприйняття вимог усієї системи економічних законів, що визначають суспільний прогрес, надає можливість науково обґрунтованого управління розвитком системою освіти та суспільства у напрямку зближення природних і суспільних потреб людини (у процесі освітньої праці і використання робочої сили, у процесі матеріального і нематеріального виробництва зі створення сукупної вартості, національного багатства суспільства тощо). І саме тому у сучасному світі функціонування освіти все більше набуває рис специфічної функціональної підсистеми економічної системи. На це звертають увагу як вітчизняні, так і зарубіжні фахівці: «Я вважаю, — зазначає Р.Бранд, — що у процесі навчання потрібно звертати більшу увагу на аналіз конкретних ситуацій, як це робиться у підготовці юристів чи керівників у сфері бізнесу» [2, 43]. Близьку позицію займає також Т.Ковальський [3], який вважає, що, з точки зору управління, освіта подібна до економіки людей, які безпосередньо залучені до цього процесу.

Проведений аналіз освіти як соціально-економічної системи зумовив і необхідність з'ясування її основних функцій. Адже відомо, що функціо-

нальна залежність — це те, що надає сукупності елементів системи цілісності, якими поодиноці не володіє жоден елемент. Функціональна диференціація розподіляє суспільство на автономні підсистеми, яким у тій чи іншій мірі притаманна власна динаміка, що ними керують власні сили. Це ставить перед суспільством питання інтеграції, бо в іншому випадку система може втратити самоконтроль і почати руйнуватися.

Звернімося до наукової літератури. Тут можемо зустріти трактування поняття функції як наочних наслідків існування частин (підсистем) відносно більш широких систем, до яких вони належать. Вони показують, як працюють елементи системи щодо один одного та цілого загалом. При цьому структура об'єкта лише зазначається. А методологічна специфіка функціонального аналізу полягає у тому, що функція елемента (частини) об'єкта визначається на підґрунті принципу включення, тобто виводиться на підставі характеристик і потреб більш загального цілого [4, 133]. На цьому підґрунті у сучасній науці і сформувалося визначення функціоналізму як пошуків значення факту на підставі його відношення до суспільного цілого. Для нас же особливо важливими є функціональні уявлення, які дають змогу синтезувати різноманітні характеристики об'єкта у цілісну картину за допомогою системи функцій, зрозумілих у біологічному змісті: функція — це взаємозв'язок, який визначає порядок включення частини до цілого. При цьому сукупність функцій дозволяє уявити об'єкт як ієрархічно організовану систему. Наявність же загальної єдиної функції складає основу, навколо якої розгортається діяльність системи. Функціональний підхід дозволяє визначити зв'язки між елементами та цілим, співвідносити певні структурні одиниці із засобами їх функціонування. При цьому певній структурі відповідає тільки зазначена функція, і навпаки, конкретна функція може виконуватися лише відповідною структурою. Усіляка конкретизація функцій забезпечується за рахунок уточнення класу структур, які здатні її виконати. У результаті отримуємо розгалужену типологію зв'язків частин між собою та цілим. Це дозволяє визначити ймовірні сполучення елементів у системі, визначити сукупність функцій як засобів її поведінки за умов збереження структурної цілісності. Певна функціональна необхідність ґрунтується на передумові того, що можливо визначити функціональні запити (універсальні потреби), які мають задовольнятися, аби суспільство нормально функціонувало та зберігалось. В історичній же ретроспективі спостерігається явище нелінійного розвитку і вдосконалення кожної суспільної функції, подібно до «життєвого циклу» людських технічних чи інших винаходів: спершу продукт (автомобіль, літак чи комп'ютер) недолугий і недосконалий; у циклі зростання він швидко удосконалюється під впливом сукупного інтелекту багатьох осіб, у «зрілій» стадії продукт має добрі споживачькі якості і вдосконалюється повільно, у заключній стадії він вичерпує потенціал вихідної творчої ідеї, входить у стан стагнації і або ж посту-

пається місцем більш досконалим продуктам, або пізніше використовується у незмінному вигляді.

Тут слід б пригадати одного із розробників теорії функціонального аналізу Роберта Мертона, який стосується використання терміну «функція». Він визначав функцію як видимий нам прояв чи наслідок, що слугує саморегуляції й адаптації певної системи до середовища [5]. Уточнюючи це поняття, Мертон виділяє п'ять його значень:

Функція 1 — як суспільне доручення, покладене на певного виконавця.

Функція 2 — як спеціалізований вид занять, який постає для індивіда постійним джерелом діяльності.

Функція 3 — як математичне розуміння функції та функціональної залежності.

Функція 4 — як систематичний принцип зв'язку структурних одиниць.

Функція 5 — як об'єктивний наслідок для пристосування й інтегрованості системи.

Слід зазначити, що для функціонального аналізу Мертон вважає основними третю та п'яту функції із зазначених. Якщо ж розглядати з позицій функціонального аналізу систему освіти, то слід визначити її насамперед як соціальний інститут, до складу якого входить реалізація першої та другої функції, зазначених Мертоном, та як соціокультурну підсистему соціуму, що реалізує четверту і п'яту функції, і тому є своєрідно унікальною.

У межах функціонального аналізу існують також дослідження функцій освіти з боку їх впливу на соціальні зміни, на диференціацію суспільства, на соціальну мобільність, які набули популярності у другій половині 20 століття (роботи цього напрямку польських соціологів Я. Щепанського, Е. Адамського, французьких соціологів Ж. Жерара, А. Турена ([6] та ін. цьому свідчення), у яких освіта розглядається як фактор соціальних змін у рамках теорії постіндустріального суспільства, а самі їх праці зумовили підвищений інтерес і стимулювали поглиблення досліджень теми «суспільство й освіта».

Теорія освіти, що виникла на початку 20 століття і спиралася на праці Л. Уорда, Е. Дюркгейма, Дж. Дьюї й інших, головним чином розглядала освіту у зв'язку з концепціями соціальної стратифікації, розподілу праці і виховання як суспільного процесу, започаткувала соціологічні аспекти дослідження її значення. У межах цієї школи об'єктом соціології освіти є розуміння освіти у принаймні двох значеннях: по-перше, як соціального інституту, який виконує функції соціалізації, тобто підготовки та включення індивіда у різні сфери діяльності суспільства; по-друге, як процесу і результату засвоєння систематизованих знань і навичок, набутих індивідом самостійно або у процесі навчання у навчальних закладах. Соціальні ж функції освіти розглядаються у широкому розумінні як

категорія, що відбиває зміст діяльності окремих елементів соціальної системи у цілому і їх взаємодіяльності. А тому до складу основних функцій освіти як соціального інституту відносяться наступні:

- **соціально-економічні**, пов'язані із формуванням і розвитком інтелектуального та наукового, технічного і кадрового потенціалу суспільства;
- **соціально-політичні**, пов'язані із забезпеченням безпеки суспільства, соціального контролю, соціальної мобільності, стійкого розвитку суспільства, його відносин щодо загальноцивілізаційних процесів;
- **соціокультурні** (культуротворчі), які дозволяють розвивати, зберігати і транслювати духовну спадщину, формувати особистість.

Проте процес аналізу основних аспектів функціонування освітньої системи освіти надає можливість виокремити й іншу класифікацію її функцій. По-перше, функцію, яку можна умовно позначити як збереження генетичного коду суспільства. Вона полягає у забезпеченні наступності поколінь, у збереженні не лише накопичених знань та умінь, наукових досліджень, фактів і уявлень, а й моральних, етичних норм, суспільно прийнятих традицій, загалом — загальнолюдських цінностей.

Третя функція полягає у забезпеченні масової підготовки кваліфікованих фахівців, передачі професійних стандартів. Тому можемо стверджувати, що головна мета економічної функції освіти полягає у забезпеченні вищого рівня матеріальної забезпеченості та підвищенні рівня добробуту людини, з одного боку, а також зростанні економічного й політичного статусу держави — з іншого. Освіта ж тут є своєрідним буфером, який покликаний створювати оптимальні економічні умови як для індивіда, так і для суспільства, щоби їх інтереси знаходилися не в стані конфлікту, а в стані взаємної співпраці. Але для цього слід враховувати не лише економічні чинники; більше того — вони взагалі повинні відійти на другий план. Саме тому й актуалізувався аспект дослідження освіти, який безпосередньо стосується її економічного значення, економічної ефективності. При цьому вважається, що економічний аспект функціонування освіти включає в себе три сторони, кожна з яких пов'язана з відповіддю на конкретне й відносно самостійне запитання:

1) яким чином економічне стимулювання може забезпечити найбільш високий рівень викладання знань, їх якісне засвоєння студентами і формування на цій основі висококваліфікованого, конкурентоспроможного фахівця;

2) яким чином потреби економіки суспільства можуть визначати мотивацію до навчання студентів;

3) якими економічними засобами можна забезпечити найбільш ефективне управління освітнім процесом, його розвиток як безпосередньої продуктивної сили суспільства.

Не слід забувати, що освіта як соціальний інститут у сучасному суспільстві є також найважливішим джерелом і каналом соціальної мобільності та відіграє значну роль у соціальній диференціації членів

суспільства. Від середини 60-х років минулого століття в умовах орієнтації суспільства на масову культуру, а отже, масовість і загальнодоступність освіти, цей інститут став основним механізмом соціального добору і розподілу індивідів у рамках стратифікаційних структур. Освіта набула статусу найважливішого засобу соціальної мобільності, виконуючи роль каналу масових переміщень з одних соціальних прошарків в інші. Якщо оцінювати диференціюючи функцію освіти, то слід зазначити, що набувають сили і такі фактори, як престиж навчального закладу, його доступність і відповідність якості освіти її ринковій вартості. Адже процес освіти пов'язаний не лише із підготовкою індивіда до певного виду діяльності, але й впливає на соціальний статус індивіда, будучи фактором, а не гарантом соціальної мобільності.

Зауважимо, що економічна функція соціальної мобільності лише частково виявляє себе в адміністративно-командному суспільстві, де провідну роль відіграє не майстерність та освіченість, а належність до певних ідеологічних прошарків і систем. (Наприклад, наше радянське минуле засвідчує, що кар'єру найчастіше робили не за рахунок підвищення рівня своєї кваліфікації, а роботою у комсомольських і партійних органах, збільшуючи та зміцнюючи таким чином бюрократичну систему.)

До важливіших характеристик та критеріїв соціально-економічних функцій освіти безумовно можемо також віднести формування інтелектуального та кадрового потенціалу суспільства, бо значення такого фактора як якість людських ресурсів зросло на межі тисячоліть багаторазово.

Серед складників поняття освіти як безперервного процесу виробництва знань, якісної характеристики головної продуктивної сили суспільства, умови перетворення науки у безпосередню продуктивну силу, сукупності знань про природу та суспільство, інформаційний фонд, природну мету розвитку людського суспільства та суспільного засобу досягнення цієї мети можна визначити наступні відносно її функціональної ролі та значення.

Освіта несе на собі пізнавальну функцію, це праця, що несе людині радість відкриття законів, за якими розвивається природа та суспільство. І якщо в цілому праця — це взаємодія природи та людини, то освіта полегшує умови цієї взаємодії і підвищує результативність у всіх формах, сферах та галузях.

Сучасне виробництво базується на високій індустріально-інформаційній основі і вимагає від більшості учасників належного рівня науково-технічної освіти, організації й управління виробництвом, а у більш широкому значенні ефективності, економічного зростання (ефективного відтворення); передбачає не лише знання техніки та технології виробництва, але й законів справедливого розподілу, еквівалентного обміну, отже, високого — адекватного потребам — рівня знань економічного, екологічного та соціального профілів.

Зрозуміло, що перехід України до ринкових основ саморегулювання та формування постіндустріальної економіки в умовах поглиблення глобалізації вимагає більш високої економічної культури всіх суб'єктів ринкових відносин, і це підтверджується практикою переходу, яка обтяжена кризовими явищами та зниженням життєвого рівня населення (спад виробництва, зростання цін, зниження інтересу до освіти і зниження її ефективності).

Серед основних причин, що призвели Україну до загальної кризи, можемо виокремити відсутність знань, умінь і навичок раціональної поведінки кожної людини в умовах ринку, а також розумне створення цих умов. Економіка як система ефективної організації виробництва найкраще виконує свої функції в умовах політичної стабільності. Та з іншого боку, використання одних лише політичних мотивів в управлінні економікою загрожує негативними наслідками, тому що це суперечить економічним законам розвитку суспільства, суспільного виробництва та етапам його усунування на базі відносного розділу та спеціалізації.

Надання повної переваги національному в економіці також не можна вважати ідеальним варіантом для сучасних умов тому, що економіка в широкому розумінні як наука і як практика є інтернаціональною. Відтак, національні (як і територіальні) кордони — це рамки, що перешкоджають її розвитку. Наголосимо, що зацікавленість політичними та переважно національними амбіціями призвело в Україні до послаблення державного контролю за процесами переведення економіки на ринкові умови розвитку. А сподівання на інтеграцію у світовий ринок, за умови відсутності внутрішнього, призводить до витіснення національного виробництва та перерозподілу національного багатства за межі державних кордонів.

Отже, кардинальні зміни в економіці, пов'язані із переходом до ринку, вимагають принципово нових методів управління та, можливо, нових керівників. І ними повинні бути всебічно освічені люди, які мають глибокі знання своєї справи, розумітися на законах своєї професії. Тому найбільш розумним виходом зі становища, яке склалося, до того ж соціально-орієнтованим, на наш погляд, є посилення системи економічної освіти, що дає доступну і достовірну для всіх інформацію про економічні закони розвитку людського суспільства, зокрема і про закони ринку, адже посилення та розширення економічної освіти суспільства надає право кожному на участь і відповідальність за якість та ефективність ділових, виробничих відносин, наукові основи ділової етики й економічної культури.

Таким чином, саме в економічній освіті вбачаємо об'єктивну умову гуманізації виробничих відносин, що є умовою результативності та ефективності цих відносин, умовою демократизації управління виробництвом і соціальної його орієнтації. Цивілізоване суспільство — це насамперед освічене суспільство, яке точно знає що йому потрібно будувати і як потрібно будувати. Людина, будучи втіленням сукупності суспільних

відносин — економічних, політичних, моральних та інших, які виявляються у взаємодії, відтворюється ще починаючи зі школи.

Серед одних із основоположних функцій освіти є також методологічна, сутність якої полягає у науковому обґрунтуванні форм і методів практичної реалізації знань законів, за якими розвивається природа та суспільство. Це забезпечує можливість створення (на базі пізнання) більш конкретних наукових рекомендацій з використання вимог природничих і суспільних законів у реальному житті, суспільному виробництві.

Якщо розглядати реальні можливості прояву цієї функції у системі економічної освіти, то вони залежать від пізнання і використання вимог системи тих економічних законів, які виражають стійкі причинно-наслідкові зв'язки між виробництвом і споживанням, їх ринковою формою прояву — попитом і пропозицією; кількістю грошей у обігу та рівнем цін; потребами й можливостями державного сектору економіки, співвідношення між державними прибутками і витратами.

Прикладом методологічного підходу до створення ринкової економіки може бути відома модель соціально орієнтованої ринкової економіки, абстрактна уява її причинно-наслідкових зв'язків. У так званій класичній моделі ринкової економіки найбільш удадо представлені всі її елементи: рух товарної вартості опосередковується грошовою; їх рівність за вартістю підтверджується дією закону вартості та виражається рівнянням обміну; порушення вимог закону кількості грошей в обігу (для паперових грошей) проявляється у зростанні цін; дія закону вартості на зовнішньому ринку призводить до перерозподілу вартості національного продукту та національного багатства на користь індустріально розвинутих держав; зниження купівельної спроможності грошей на внутрішньому ринку призводить до зниження обмінного валютного курсу на зовнішньому ринку, пропорційному збільшенню зовнішнього боргу, подорожчання вітчизняних товарів, загальному зростанню цін і зниженню життєвого рівня населення.

Враховуючи роль фінансів як головних регуляторів ринкової економіки, вважаємо за необхідне негайне підвищення рівня економічної та фінансової освіти всіх суб'єктів ринкових відносин.

Зазначимо також, що достовірність інформації та зацікавленість державних органів у наявності й розповсюдженні її через систему освіти, при безсумнівній доступності до неї всіх громадян, створює реальну можливість свідомої поведінки всіх громадян у рамках (нормах) економічної культури, ділової етики та адекватної участі кожного в виробництві та споживанні сукупного суспільного продукту та національного доходу.

Таким чином, можемо констатувати те, що можливість перетворення науки у безпосередню продуктивну силу залежить від рівня і якості освіти; кількості знань, які визначають програму підготовки фахівця, швидкості оновлення знань, удосконалення методик, перетворення знань в уміння.

Освіта як специфічна форма прояву продуктивних і виробничих відносин, як похідна одного й іншого виступає одночасно і кінцевою метою суспільного виробництва у формі всебічного розвитку особистості, а також водночас засобом досягнення мети у якості процесу праці з передачі та нагромадження знань, які підвищують ефективність виробництва у всіх сферах цілеспрямованої діяльності виробничих відносин у рамках, визначених саме освітою.

З іншого боку, розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, обумовлений визначеним рівнем освіти, перетворюється на економічний і соціальний прогрес суспільства також саме посередництвом освіти, як найбільш адекватної системи виробничих відносин — відносин організації та управління виробництвом.

Таким чином, політекономічний аналіз економічної функції освіти дає нам підґрунтя для визначення освіти як:

— фактору відтворення головної продуктивної сили суспільства — робочої сили (сукупності фізичних і духовних здібностей людини, які у кількісному та якісному відношенні відтворюються в системі освіти) і це є основним економічним призначенням освіти;

— накопичений потенціал (за рівнем освіти та кількістю освічених людей), який створює умови для науково-технічного прогресу, можливості підвищення продуктивності праці за допомогою перетворення науки на безпосередню виробничу силу, яка забезпечує приріст національного прибутку за рахунок освіти;

— систему, яка підвищує економічну грамотність та економічну культуру людей, тобто сприяє удосконаленню виробничих відносин за допомогою глибшого пізнання та узгодження реалізації своїх інтересів з вимогами економічних законів, що, у свою чергу, забезпечує наукову організацію й управління суспільним виробництвом за допомогою удосконалення самої суспільної форми виробництва — виробничих відносин. Економічна освіта всіх суб'єктів ринкових відносин, на наш погляд, є єдино вірним, науково обґрунтованим і ефективним шляхом забезпечення збалансованого та соціально орієнтованого розвитку суспільства;

— базу, яка створює умови для гармонізації інтересів у суспільстві на творчій основі (що вільна від забобонів та насильства). Адже справжня свобода — це необхідність осмислення кожною людиною свого місця у суспільстві, своєї ролі, значимості та відповідальності;

— усі атрибути якості робочої сили, все те, що робить людину особистістю і відтворюється за допомогою освіти як специфічно визначеного процесу праці, має цілу низку особливостей, що відрізняють її від інших процесів, які мають місце в матеріальному виробництві та створюють матеріальні блага;

— процес праці із забезпечення освіти є складником процесу відтворення робочої сили і, тим самим, є складовою суспільного відтворення у цілому, що визначає відтворення продуктивних сил і виробничих відно-

син будь-якого способу виробництва, а тим більше свідомого та соціально орієнтованого ринкового.

Окрім того, усталена звичка про те, що результатом освіти є система знань, умінь і навичок, що передаються людині у процесі навчання, на наш погляд, не дозволяє обчислити конкретний результат діяльності цієї галузі, адже для розуміння природи її результатів необхідне розмежування цілей діяльності у сфері освіти. Проблема полягає у тому, що позитивний ефект, породжений діяльністю освітньої сфери, може отримати свій вияв у двох вимірах: це можуть бути первинні результати і кінцеві. Первинними, наочними виявляються результати, які обумовлюються внутрішніми цілями самої освітньої діяльності. Такими внутрішніми цілями можуть бути, наприклад, загальне охоплення дітей шкільного віку загальною освітою, випуск певної кількості кваліфікованих працівників за різними спеціальностями, випуск фахівців вищих рівнів освіти тощо.

Зазначені показники стають орієнтирами для визначення результатів функціонування освіти як специфічної галузі людської діяльності. А серед них слід виокремлювати *кількісні параметри системи освіти*, такі як величину витрат на освіту (загалом і за рівнями), кількість закладів освіти, кількість учнів, студентів, викладачів та інших працівників галузі, які є індикаторами виробничої функції освітньої галузі «витрати — випуск».

Однак подібний галузевий підхід щодо визначення результатів освітньої діяльності не відбиває, на нашу думку, повною мірою реального внеску освіти у процес розвитку суспільства. Та сума знань й інформації, яка закладена навчальними планами і передається у процесі навчання, як правило, не співпадає з тією сумою, що реально засвоєна суб'єктом і буде використовуватися у його виробничій, соціальній діяльності або побуті. І як наслідок дії всіх різних суб'єктивних і об'єктивних причин, ті витрати і зусилля, що витрачені освітньою галуззю, можуть мати як результат дуже різні обсяги знання, інформації, умінь і навичок, утілених в інтелекті своїх учнів. І кількісні параметри випуску системою освіти про це нічого не свідчать. Значні грошові витрати суспільства на освіту можуть мати різну ефективність, виявитися також у різній якості загальної освіти чи підготовки фахівців.

Таким чином, кінцеві результати освітньої діяльності є тією сумою знань, навичок, умінь, які засвоєні людьми у процесі навчання і реалізовані у процесі їх наступної діяльності. Ці результати відразу не є очевидними, а лише впродовж тривалого часу реалізуються у формі певних здобутків, зокрема зростанні особистого доходу, підвищенні продуктивності праці, виконанні громадянського обов'язку і дотриманні правил співжиття тощо. А тому для суспільства в цілому вони мають виявитися у зростанні сукупних показників економічного і соціального розвитку країни. Властивість освіти реалізуватися в майбутньому зростанні доходу, як

індивідуального, так і суспільного, і надає підстави характеризувати витрати на освіту як інвестиції.

Результатом освіти є також формування певного комплексу пізнавальних, професійних, особистих та комунікативних характеристик індивіда.

Література:

1. Гаврилишин, Богдан. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / Б. Гаврилишин; упоряд. В. Рубцов. — Вид. 3-тє, допов. — К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009.
2. Brandt R. An Assessment of teaching: conversation with Lee Shulman // Educational Leadership. — № 46(3) — 1998.
3. Ковальський Т.Дж. Проблемні ситуації в керуванні освітою/ Т.Дж. Ковальський. — Львів: Літопис, 2003.
4. Капитонов Э.А. Социология XX века / Э.А. Капитонов. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.
5. Мертон Роберт. Социальная теория и социальная структура / Социология сегодня. Проблемы и перспективы. — М., 1965.
6. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии/А. Турен. — М.: Научный мир, 1998.

Олег Куклин. Образование как социальная система: экономические аспекты функционирования

В статье осуществлена попытка политэкономического анализа функционирования системы образования в обществе, предлагается определение ее основных задач на современном этапе; характеризуются основные факторы, которые обеспечивают эффективность функционирования образовательной системы. Отдельно анализируется экономический аспект функционирования образования: определяются основные экономические законы, влияние которых на систему образования есть наиболее важным. Предлагается путем сравнения экономической и образовательной систем общества определить эти общие законы, учет которых есть крайне необходимым для формирования грамотной государственной политики в общественной сфере и их дальнейшего исследования.

Oleg Kuklin. Education as a Social System: Economical Aspects of Functioning

Author presents the political and economical analysis of education system functioning in the society. Its main tasks at present time are determined. The basic factors which provide the efficiency of the education system functioning are described in the paper as well. The author pays special attention to the economical aspect of education system functioning. Basic economical laws are determined which influence on the education system is of great importance. The common principles of the economical and educational systems of the society are proposed to determine on the base of comparative approach. These principles are necessary to be taken into account for creating a competent state policy in the social area and for their further research.